

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כז, תשל"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשונות גנאי שבפי יהודי תימן

הקללה מצויה בלשונותיהם של כל העמים: הן בדיבור והן בספרות. היא מלווה את תולדות האנושות מאז בריאת אדם וחוה. בקרב היהודים הילכה הקללה בלשון הקודש, לא רק כשישב העם בארצו, והלשון העברית הייתה חיה בפיו, אלא אף לאחר שנתפזר בין הגוים ודיבר בלשונותיהם. כיון שהיהודים בגלותם לא נותקו מספרות העבר לסוגיה השונים – מקרא ומשנה, תלמוד ומדרש – טבעי הוא, שבשעת חמה ורתחה ישמשו בפיהם לא קללות הגוים בלבד, השנאות בפיהם בשפת לעז שהם מדברים בה, כי אם גם קללותיהם שבלשון הקודש. פעמים שביקשו לתת לקללתם משקל-יתר כדי שתעשה רושם, ואמרוה בלשון הקודש. החרם והנידוי, שהטילו הקהילות היהודיות פעם בפעם על פורצי גדר מישראל, ”מוסרים” ומרשיעי ברית, שימרו את חיוניותה של הקללה, הן בארמית והן בעברית.

קללתם של יהודי תימן בגלותם, כשאר קהילות ישראל, נהגה גם בלשון הערבית המדוברת בפיהם, גם בלשון הקודש הנודעת להם. נשים וקטנים, שהעברית לא הייתה שומה בפיהם, אמרו ”קילולים”¹ שלהם בלשון עם הארץ. גדולים שידעו את המקרא וספרות חכמים סלסלו קללותיהם, והוסיפו להן מאוצרה של הלשון העברית. חכמים, משפילים

1. ”קללות” בלשון בני תימן.

ונכפדים נצרו לשונם מקללות בשתי הלשונות, שלא לחטוא בשפתם ושלא להפחית מכבודם. אף המקללים גילו איסטיגוסת מסוימת, ובקללות שגונות השמיטו מלים חריפות מתוך נקיות לשון². פשהקללה נאמרה על גויים, ובמחיצתו של המקלל צמד גוי – ואפילו שהקללה לא הייתה מכוונת לו – אמר המקלל קללותיו בלשון העברית, כלשון סתרים³.

גדול כוחה של קללה מפוחה של ברכה, גם בדיבור וגם בספרות⁴. המברך נטל ברכות מן המקובל בלשון ומן המצוי בספרות, ולא נטה לחדש דבר בברכה. מה שאין כן המקלל. פעמים שבכעסו ובקצפו לא מצא בקללות שלפניו ביטוי מספיק לחומרת העוון שעוה לו או למידת הנזק שגרמו לו, ואז אימץ את פשרונו היוצר ומצא קללה ראויה לחטא ולחוטא. על כן עשירות הקללות מן הברכות בכמותן ובאיכותן, בציוריהן ובלשונן.

כמטבעות לשון חיות נודעת חשיבות לשונית רבה לקללות ולברכות. משום כך מצאתי לנכון ללקט, מתוך דיבורם של בני תימן, שאני מצוי אצלו, את לשונות הקללה העבריים. אולם כיון שאני נמנה עם חטיבת המרפז של יהדות תימן, אין הלקט משקף את חטיבות תימן האחרות אלא במקצת.

2. לדוגמה: חרצבות (ח); ממזר ובר (לד); ימח רמח (מת). –

המספר שבסוגריים מציין את מספר הערך (עיין להלן).

3. כגון: ענף, תענף (כ, כא) – נסתלק, נתרחק; שחיק (סג).

שחיק ואריק (סד) – לעזאזל!

4. השוה ברכות וקללות בשתי התוכחות שבתורה: ויקרא כו,

ג-מו; דברים כח.

לשון הקללות מעיד על מקורות ישראל, שהיו יהודי תימן אמונים עליהם: מקרא ומשנה, תלמוד ומדרש וספרות ימי הביניים – מסכת עשירה של הספרות העברית לדורותיה ולענפיה. מאחר שהמגמה במחקר היא הצד הלשוני, לא פתחתי בברכותיהם⁵ של בני תימן, שאין בהן הרבה מן החידוש. 73 הקללות המפורטות להלן שאובות מתוך מילוני שבכתובים "אוצר לשון הקודש של בני תימן". עם הקללות העבריות נכללו גם קללות בלשון הארמית⁶, וכן קללות ששורשן עברי אך תצורתן ערבית⁷. ההגייה והניקוד הם לפי מסורת יהודי צנעא. ההדגמות שאובות משלושה מקורות: דיבור, ספרות עתיקה וספרות חדשה. לשונות דיבור אמורים בסתם, ללא רמיזה למקורות; אלו של הספרות העתיקה מצינים מתוך חיבורים תימניים, שבדפוס ושבכתב-יד⁸; אלו של הספרות החדשה – יצירותיהם התימניות של הסופרים הזו, זרחי וטביב. המובאות מספרות תימן העתיקה עניות, הואיל ומעטים הפותבים, שלכלכו עטם בקללות. פגנד זה סיפוריהם של סופרי ישראל, שתיארו את חיי יהודי תימן, עשירים בקללות, מאחר שהללו ביקשו לעצב את המציאות

5. אי"ה אביא אחר לקט זה לקט של דברי ברכה.

6. פגון: רשעתא (נט), ממזרתא (עא), שחיק טמיא (סב), שחיק מדיק (סה).

7. מעין: שרצי (סז), עמרצי (עג).

8. רשימה מפורטת – עיין להלן. החשובים שבהם הן איגרות ומכתבים, שכתבום זקני תימן, בסגנונם, זה לזה, בדורות האחרונים. הללו צוינו באות א, בצירוף תאריך כתיבת המסמך.

כהיותה, ופעמים אף הגדישו את הסאה. כל הערכים נבדקו במילוניהם של בן־יהודה, פנעני ואבן שושן.⁹ מחמת קוצר היריעה לא נעשו השוואות בין קללות בני תימן לקללותיהם של בני קהילות אחרות. כיון שתכלית המחקר לשונית מעיקרה, חולקו הקללות לא לפי ענין, אלא לפי סגנון: של לשון מקרא לבד ושל לשון חכמים לבד.¹⁰

ראויים לציון עייני דקדוק וניקוד שבקללות: יִפְלָה (יב-יג) – בבנין נפעל; מְנַדָּה (נא) – בינוני נחי ל-ה בבנין פֿעַל, בקמץ במקום סגול; וּפָטָן (מט), אֶפְרָךְ (מח) – הראשון כמסורת בבל ותימן המדישיות בגיד כפית לאחר שוא נע, והשני בעקבות הערבית שאין בה עיצור ו; יִקֵּן אֲשֵׁמַאי (לח) – כצורת סמיכות, אף על פי ש־אֲשֵׁמַאי הוא תואר; כְּיוֹצֵא בּוֹ (לא) – צד"י בסגול.

השפעתה של הלשון הערבית ניפרת בניסוח הקללה העברית. יש שהקללה היא צירוף לשון עברי וערבי,¹¹ ויש שמצרפים לה שורש ערבי דומה¹², או שמטים שם־התואר על פי הערבית¹³, או שהתחילית והסופית בפועל הן ערביות.¹⁴

9. האחרון על פי מהדורת "קריית ספר", ירושלים תשכ"ז-תש"ל.

10. אין החלוקה מדויקת כל כך, ויש לשונות שניתן לשייכם לכאן ולכאן.

11. למשל: לך סכנה תפחרך שנה (נג); ג'על לך סרכא (עב).

12. כנון: מגסה תג'פיה (ע).

13. למשל: אַמאַס כל בריה (מו).

14. לדוגמה: עִיאֶבְדָךְ אל וכו' (ג).

רשימת מקורות

- אבנים רותחות - חיים הזו, אבנים רותחות, הוצאת "עם עובד", תשכ"ה.
- אלון בכות, בר מזל - יחיאל בר מזל, אלון בכות, הוצאת המחבר [חמוש-ד].
- בואי תימן - קובץ מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, בעריכת י' רצהבי, תל-אביב, תשכ"ז.
- ג'בלי - סאלם בן עואץ' ג'בלי, איגרות ותולדות חיים בכתובים.
- דופי הזמן - סעיד צעדי, דופי הזמן, ההדיר י' קאפח, ספונות א, תשי"ז.
- דיואן, ערוסי - קובץ שירים, חיבורו של אברהם ערוסי, בכתובים.
- דרך של עפר - מרדכי טביב, דרך של עפר, הוצאת "עם עובד", תשי"ג.
- היושבת פגים - חיים הזו, היושבת פגים, הוצאת "עם עובד", תש"ד.
- המוסר - זכריה אלצ'אהרי, ספר המוסר, ההדיר י' רצהבי, ירושלים תשכ"ה.
- חזה - סעדיה חזה, ספר תולדות הרב שלום שבזי ומנהגי יהדות שרעפ בתימן, ירושלים, תשל"ג.
- חפץ חיים - חפץ חיים, שירי תימן, מהדורת מקיטון, ירושלים תשי"ג.
- יהודי תימן - משה צדוק, יהודי תימן, תל-אביב, תשכ"ז.

יעיש - חיים הוז, יעיש, ד' חלקים, הוצאת "עם עובד",
תשכ"ח.

פעשט השדה - מרדכי טביב, פעשט השדה, ספריית
פועלים, תשי"ח.

מנצורה - סעדיה מנצורה, ספר הגלות והגאולה, ההדירו
יערי-רצהבי, תל-אביב, תשט"ו.

ס - ספרות יפה. קטעים, בכתובים.

עמיר - יהודה עמיר, פיאטיו של יחיא, יהודי המזרח
בספרותנו, ירושלים תשל"ד.

עץ חיים - תפאל עם פירוש "עץ חיים" לר' יחיא
צאלח, ירושלים תרנ"ד.

עראקי, זיכרונות - זכריה בן שלום הכהן עראקי. תולדות
חיים. בכתובים.

ערוסי, קורא הדורות - אברהם ערוסי, קורא הדורות,
בכתובים.

ערוסי, קורא הדורות, חוזה - פרקים מן החיבור הקודם
שראו אור בספרו של "חוזה" (ראה לעיל "חוזה").

קצת יוסף - ספר קצת יוסף הצדיק. המו"ל: יוסף חסיד
ושלמה סיאני, ירושלים, תשט"ז.

שיר חדש - אברהם ערוסי, שיר חדש. קובץ שירים,
בכתובים.

א. לשון מקרא

א. יאבד שמו, יאבד שמו וזכרו.

על דרך הפתוב "אבד זכרם המה" (תהלים ט, ז), ועל

פי המאמר "נגיד שמה, אבד שמה" (אבות א, יג).

ועל ראש אלחג', יאבד שמו, עטרה של משי יקרה
משופצת זהב (ערוסי, קורא הדורות, עמ' עט); הוא מתנאה
בפֶּשְׁרוֹ ויאבד שמו וזכרו (דיואן ערוסי, סי' מט).

ב. ובַּאֲבוֹד רְשָׁעִים, ובַּאֲבוֹד – לשון קריאה על רשע שמת
או על מפלתו. עדה־כ "ובאבוד רשעים רנה" (משלי יא, י).
ולא ידע איש את הריגתו, כי בהסתר הרגוהו, ובאבוד
רשעים רנה (ערוסי, קורא הדורות, עמ' לט); תוך כדי
דבור חבקו ונגף ומת, ובאבוד רשעים רנה (קצת יוסף, עמ'
סג); הייא, אין דבר, בא על עָנְשׁוֹ. ובאבוד רשעים רנה־
(כעֶשֶׂב הַשָּׂדֶה, עמ' 76); ולא עוד אלא ששמחה היתה בי
על אידו. ועל שנענש בידי שמים אמרתי: ובאבוד רשעים
רנה (שם, עמ' 78).

ג. עֲיָאֲבֹדְךָ אֵל / ובא לְצִיּוֹן גֹּאֵל – קללה לרשע.
עדה־כ "ויאבדם ה'" (דברים יא, ד); "ובא לציֹן גֹּאֵל־
(ישעיה נט, כ). ובא לציֹן גֹּאֵל – לפי שרשעת הרשע מעכבת
הגאולה.

ד. אָרוֹר שְׁמוֹ וְזָכְרוֹ, אָרוֹר שְׁמוֹ וְאָרוֹר זָכְרוֹ.
והיה לה שֶׁמֶשׁ בבית ובחוץ, אלפקעה, ארוֹר שמו וזכרו
(ס – מאה י"ט); השיב לו שלמה היתום בלשון שיש בה קיצור
ויש בה ברורות: "ארוֹר שמו וארוֹר זכרוֹ" (כעֶשֶׂב הַשָּׂדֶה,
עמ' 157).

ה. וּבָטֶן רְשָׁעִים תִּחְסָר – קללה לזולל וסובא.
עדה־כ משלי יג, כה.
לימים נכנס בית יהודי א', אכל, ובטן רשעים תחסר,
וישת מן היין וישכר (קצת יוסף, עמ' סה).

ו. הָמָן – רשע, בן בליעל, אויב וצר.

עודם מדברים זה עם זה והנה המן בא (קצת יוסף, עמ' סו); נראה יום קבוצ בני תימן / הגולים תוך עם בני המן (סעיד מנצורה, שמעתי שיר, חפץ חיים, עמ' תרכב).

ז. וְחִמּוּרִים – חמור, בער.

הויי נהגית בנעי ארוך, להדגשת הבערות, כמסורת תימן. עדה-כ "וחמורים אחד וששים אלף" (במדבר לא, לד).

ח. תַּרְצָבוֹת – פיגוי לאדם ריק מתורה וממעשים טובים, רע ובליעל; סחורה פחותה וגרועה.

עדה-כ "חרצבות רשע" (ישעיה נח, ו). "רשע" הושמטה מתוך לשון נקייה.

ט. טָמָא – רע, מושחת; בעל חמה, קפדן; לשון סג נהור למוסלמי המתייחס על זרע הנביא.

ככיני נאי לגוי מופיע במקרא "כי לא יוסיף יבוא בך ערל וטמא" (ישעיה נב, א).

הלך והנה השטן עומד לגדול, גוי א' טמא שואב מים לבית אלאמאם (ערוסי, קורא הדורות, סדרה נז); ושמה בית אלנחנחי והם שרופים טמאים (שם, סדרה עב; – "שרופים" – פיגוי נאי ל"שרפא" – נכבדים).

י. אֶל-טָמֵא אֶבֶן אֶל-טָמֵא.

יא. טָמֵא לֹא יִטָּהֵר – כעסן, נוטה להתפרצות.

יב. יִפְלֶה וְיֵאבֵד.

שגור בפני בני הכפרים.

עפ"י הכתוב "מנשמת אלוה יאבדו, ומרוח אפן יכלו"

(איוב ד, ט). אבל אין חמתי משתפכת עד שיכלה ויאבד מן העולם (א 1911).

יג. יִפְּלָה, יִפְּלָה וְגַם יָבוֹשׁ – תבוא עליו פליה.

שמא חילוף לשון לִי־יִפְּלָם וְגַם יָבוֹשׁ?

יד. לְטָאָה, וְגַם הִלְטָאָה – פינוי לרתחן ועצבני.

וכשהיה משכים מוצא השטן יושב על פתח החנות, גוי אחד טמא פלטאה (ערוסי, קורא הדורות, סדרה מג); והוא [האמאם] היה גאה וגאון ודרך רע, גבה עיניים ורחב לבב, טמא ומטמא כונב הלטאה (שם, שם).

טו. יִמַּח וְיִסַּח.

מעין יִמַּח שמו וזכרו. צירוף שני כתובים: תהלים קט, יג; משלי טו, כה. לשון דומה בִּתְחַכְמוּנֵי: המלך המורד, יסח וימח / ומפלתו מהרה תצמח (שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס, ח"ב, עמ' 142, שו' 220–221).

הקורא בו ישמח / והגונבו ימח ויסח (כתובת בעלים על גבי ספר); בשנת תש"ח בחודש כסליו כל עין יהודי תשח / מהביט את פני האויב ימח ויסח (גבלי).

טז. יִמַּח שְׁמוֹ וְשֵׁם זָכְרוֹ.

עדה"כ בדור אחר ימח שמם (תהלים קט, יג). לשון המקורות: ימח שמו וזכרו (בן יהודה, עמ' 2896).

אנחנו בגלות, בגלות, אחי, תחת ממשלתם של האשכנזים, יחזרים אבותם וימח שמם ושם זכרם (דרך של עפר, עמ' 100); אני אמחול לך, ימח שמך ושם זכרך? (היושבת בנעים, עמ' 202); ועוד צרה ארבע, שהשטן היצר הרע, ימח שמו

ושם זכרו, מסית אותי ומספב אותי בשקרים ובמראות רעים
וכוזבים שלו (יעיש א, עמ' 75).

יז. ימחו.

עדה"כ ימחו מספר חיים" (תהלים סט, כט).

וויאדה בלגיים(!) ימחו בקי בהום מגפה (א 1939)
[וביותר בגויים, יימחו, הייתה בהם מגפה].

יח. מחריב - מזיק ומחבל.

בעקבות הפתוב "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו" (ישעיה
נט, יז). וזה האיש הוא מחריב, כבר ידוע לי מעדן (א 1947).

יט. נגע צרעת.

עדה"כ ויקרא יג, ט.

מן אותה שעה שראיתי את אמכם בביתי ידעתי בה
שהיא נגע צרעת (יעיש א, עמ' 174); תגיד, תגיד... דבקת
בי כנגע צרעת (יעיש ד, עמ' 8).

כ. נגף - מת, נסתלק מן המקום (רשע).

עדה"כ "יתנך ה' נגף" (דברים כח, כה). ושהמנוגף ההוא
ניגף ידעת וידעת! (אבנים רותחות, עמ' 128); וניגפת
במיתה חטופה כזו ולא ריחמו אותך ולא חמלו עליך! (שם,
עמ' 135).

כא. מנגף - לקה במגפה, נפל במגפה.

ואיפה אתה היית כל הזמן אשר המנוגף ההוא עשה
צרות לכל מי שנברא בצלם (אבנים רותחות, עמ' 127);
זה המנוגף, שאת נשתפחת בו שהוא מרי והוא זקן וירא
שמים... והנה תראי מה הוא עשה לי מהלילה הראשון!
(יעיש ג, עמ' 145).

כב. נָחַשׁ – ערום כנחש, פיקח גדול.
 יסודו במדרש: היו ישראל במצרים והיה פרעה הנחש
 מתחכם עליהם (שמות רבה כ, ד).
 והוא נחש שרף ועקרב (עראקי, זיכרונות).
 כג. נָחַשׁ עֶקְלָתוֹן – איש מזימות ותככים.
 עדה-כ ישעיה כו, א.
 כד. פָּרִיץ – סוטה מדרך הישר, עז פנים.
 תרגום "פריץ" (יחזקאל יח, י) – רשיעא.
 כה. רָע וּבִלְעִיל.
 עדה-כ שמואל א' ל, כב.
 אבל הוא רע ובליעל וחמסן וגזלן (עראקי, זיכרונות).
 כו. רָע וּמְרִיעַ – מזיק ומחבל, שד משחת (ילד).
 יוה... איזה רע ומריע היה לוי זה, חייך שתגיד לי, יא אחי!
 (דרך של עפר, עמ' 72).
 כז. רָשָׁע מְגַתוֹ – רשע מעיקרו, רשע מרושע.
 עפ"י יין מגתו (בבלי תענית ל ע"א).
 הגוי, שהיה רשע מגתו, לא רצה לשלם (אפיקים, דצמבר
 1975, עמ' 16).
 כח. מְרִשֵּׁעַ – רשע, שובב ופיקח (ילד).
 עדה-כ משלי יז, טו.
 לפי שלא נשאר לאותו מרשיע אלא למלוך על מדינת
 צנעא (בואי תימן, עמ' 61); יסיר ראש / בם רע ומרשיע
 (אשאל אל, חפץ חיים, עמ' לט); יצילנו השם מילדי ארץ
 ישראל שהם מרשיעים גדולים (דרך של עפר, עמ' 62);
 יחרים שמכן, יא גשים, כמה שאתן מרשיעות (שם, עמ' 63);

אני באמונתי מאמינה לך, והנה אתה רשע מרשיע (היושבת
בגנים, עמ' 31).

כט. שָׁרֵץ – רשע, בליעל.

כבר אתה מטלטל ראשך כמו עם ארץ! ראית יא שרץ!
אפילו מלה אחת לא תוכל להוציא (עמיר, עמ' 183).

(הסיום יבוא)